

УДК 737.1(161.28)

Олександр Потильчак

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та
спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету Українського
державного університету імені Михайла
Драгоманова
(Київ, Україна)

Oleksandr Potylchak

Doctor of Historical Sciences
(Dr. habil.), Professor,
Head of the Department of Original and
Special Historical Sciences
Drahomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine)

o.v.potylchak@npu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

ResearcherID: ABF-2675-2020

СКАРБОЗНАВСТВО ЯК ГАЛУЗЬ НУМІЗМАТИКИ

TREASURE STUDIES AS A BRANCH OF NUMISMATIC

Анотація

Мета статті – висвітлення теоретичних проблем скарбознавства як галузі нумізматики. **Наукова новизна.** Запропоновано авторське визначення поняття «нумізматичного скарбознавства», окреслено його об'єкт і предмет, завдання та функції в нумізматиці, розглядається й типологізується джерельна база скарбознавчих досліджень, систематизуються поняття і терміни нумізматичного скарбознавства, визначається його місце у системі нумізматики та простежуються міжпредметні зв'язки. **Висновки.** Сучасний стан скарбознавчих досліджень об'єктивно засвідчує, що наразі скарбознавство «переросло» статус прикладного методу і набуло рис повноцінної та самодостатньої галузі нумізматичної науки із власним об'єктом і предметом, завданнями та методами дослідження монетних скарбів, специфічною та постійно поповнюваною джерельною базою, понятійно-категоріальним апаратом і системою міждисциплінарних зв'язків. Нумізматичне скарбознавство – це галузь нумізматичної науки, що вивчає скарби монет як джерела соціальної, економічної, політичної та іншої найрізноманітнішої інформації, їх походження, типологію, функції, історію дослідження, розробляє методологію та методи вивчення монетних тезаврацій. На сучасному етапі розвитку світової та вітчизняної нумізматики дослідження монетних скарбів стало ключовим трендом розвитку цієї науки. Об'єктом дослідження нумізматичного скарбознавства є монетний

скарб як історичне джерело, соціальний та культурний феномен. Предметом нумізматичного скарбознавства виступають історичні, економічні та соціальні закономірності, причини й мотиви появи монетних скарбів як особливого виду депозитів, теорія тезаврування, історія вивчення скарбів різних хронологічних періодів, методологія та методика їх дослідження. На сучасному етапі в колі завдань нумізматичного скарбознавства перебувають як теоретичні, так і його практичні (прикладні) проблеми. Зокрема, серед теоретичних завдань цієї галузі нумізматики можемо виділити: розробку основних понять і категорій, пов'язаних з дослідженням скарбів монет і монетних комплексів; дослідження теорії тезаврації в нумізматичній, дослідження ролі та функцій монетних скарбів, передумов, причин і мотивів їх приховування у різні історичні періоди; вироблення методології і методів атрибуції та дослідження монетних скарбів як джерел нумізматики, історії грошового обігу, соціальної і політичної історії. Серед прикладних завдань нумізматичного скарбознавства варто виділити: вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання скарбів, розробка методики їх джерелознавчої критики; аналітико-інформаційне вивчення окремих скарбів монет або монетних комплексів; розробка методів оцінки наукового, історичного та культурного значення (цінності) монетних і монетно-речових скарбів; дослідження проблем збереження та юридичної охорони скарбів як пам'яток історії та культури. З цього кола наукових завдань випливають дві найважливіші функції нумізматичного скарбознавства: евристична та аналітична. Скарбознавство формує власну базу документальних і наративних джерел, основу якої складають монетні скарби або інші цілісні комплекси нумізматичних знахідок. До групи наративних джерел нумізматичного скарбознавства належать: топографії нумізматичних знахідок, корпуси та каталоги відомих скарбів, короткі наукові повідомлення про їх виявлення, публікації з описами знайдених монетних та монетно-речових скарбів, дослідження окремих скарбів і нумізматичних комплексів; польові описи та звіти археологічних експедицій з даними про знайдені монетні та монетно-речові скарби; матеріали газетної та журнальної періодики з нотатками та повідомленнями про знайдені скарби; епістолярії, щоденники та мемуари археологів, нумізматів, мандрівників, скарбошукачів; мережеві ресурси електронних Інтернет-аукціонів. Понятійно-термінологічний апарат скарбознавства формувався в рамках предмету нумізматики й сьогодні становить частину понять і термінів цієї спеціальної галузі історичної науки. Функціонально у структурі понять і категорій скарбознавства логічно виокремлюються три групи. До першої групи відносимо основні (ключові) категорії («скарб», «монетно-речовий скарб», «монетний скарб» і «монетний комплекс»). Друга група термінів наукового скарбознавства стосується закономірностей виникнення скарбів, характеру та складу монетних тезаврацій. Третя група понять скарбознавства окреслена методикою дослідження монетних і монетно-

речових знахідок. Як складова нумізматики скарбознавство належить до системи історичної науки (точніше, її спеціальних галузей) та має сталі предметні зв'язки з рядом суміжних дисциплін, передусім з археологією, джерелознавством, музеєзнавством, пам'яткознавством, боністикою, сфрагістикою, геральдикой, медальєрикою, фалеристикою, генеалогією, історичною географією та картографією, епіграфікою, палеографією, історичною метрологією та хронологією.

Ключові слова: монети, скарби, нумізматики, нумізматичне скарбознавство.

Abstract. *The purpose of the article is the theoretical problems of treasure studies as a branch of numismatics. Scientific novelty.* The author's definition of the concept of «numismatic treasure studies» has been proposed. The author outlined its object and subject, tasks and functions in numismatics, considered and typologized the source base of hoarding studies, systematized the concepts and terms of numismatic treasure studies, determined its place in the system of numismatics and traced intersubject connections. **Conclusions.** *The current state of treasure studies objectively proves that hoard studies «has outgrown» the status of an applied method and has acquired the features of a self-sufficient branch of numismatic science with its object and subject, tasks and methods of researching coin treasures, a specific and constantly replenished source base, a conceptual and categorical apparatus and a system of interdisciplinary connection. Numismatic treasure studies is a branch of numismatic science that examines coin treasures as sources of social, economic, political and other various information, their origin, typology, functions, history of research, develops methodology and methods of studying coin thesauri. At the current stage of the development of world and domestic numismatics, the study of coin treasures has become a key trend in the development of this science. The object of research of numismatic treasure studies is the coin treasure as a historical source and sociocultural phenomenon. The subject of numismatic treasure studies is historical, economic and social patterns, reasons and motives for the appearance of coin hoards as a special type of deposits, the theory of hoarding, history of the study of treasure of different chronological periods, methodology and methods of their research. At the present stage, the scope of tasks of numismatic treasure studies includes theoretical and practical problems. In particular, among the theoretical tasks of this branch of numismatics, we can highlight: the development of basic concepts and categories related to the study of coin hoards and coin complexes; study of the theory of thesaurization in numismatics, study of the role and functions of coin treasures, prerequisites, reasons and motives for their concealment in different historical periods; development of methodology and methods of attribution and research of coin treasures as sources of numismatics, history of money circulation, social and political history. Among its practical tasks of numismatic hoarding, it is worth highlighting: improvement of scientific methodological techniques and means of studying and using treasures,*

development of methods of their source criticism; analytical and informational study of coins or coin complexes; development of methods for evaluating the scientific, historical and cultural significance (value) of coin and coin-material treasures; study of the problems of preservation and legal protection of treasures as monuments of history and culture. The two most important functions of numismatic treasure studies derive from this range of scientific tasks: heuristic and analytical. Treasure science forms its base of documentary and narrative sources, the basis of which is made up of coin treasures or other integral complexes of numismatic finds. The group of narrative sources of numismatic hoarding includes topographies of numismatic finds, corpora and catalogues of known treasures, short scientific reports on their discovery, publications with descriptions of found coin and coin-material treasures, studies of individual treasures and numismatic complexes, field descriptions and reports of archaeological expeditions from data on found coin and coin-material treasures, materials from newspapers and magazines with notes and reports on found treasures; epistolaries, diaries and memoirs of archaeologists, numismatists, travellers, treasure hunters, network resources of electronic Internet auctions. The conceptual and terminological apparatus of treasure studies was formed in the framework of the subject of numismatics and today represents part of the concepts and terms of this special branch of historical science. Functionally, three groups are logically distinguished in the structure of concepts and categories of hoarding. The first group includes the main categories like «treasure», «coin-material treasure», «coin treasure» and «coin complex». The second group of terms refers to the regulation of the occurrence of treasures and the nature and composition of coin thesauruses. The third group of terms is outlined by the research methodology of coin and coin-material finds. As a constituent part of numismatics, treasure studies belong to the system of historical science and has constant subject connections with a number of related disciplines like archaeology, source studies, museology, historical heritage studies, bonistics, sphragistics, heraldry, historical geography and cartography, epigraphy, palaeography, historical metrology and chronology.

Keywords: *coins, treasures, numismatics, numismatic treasure studies.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що нумізматика як спеціальна історична дисципліна вийшла з колекціонування монет – заняття, що найвірогідніше, виникло в епоху Відродження, хоча окремі дослідники припускають, що перші колекції античних монет і медалей були відомі ще в Римській імперії¹. І тоді, і значно пізніше одним з основних джерел поповнення нумізматичних колекцій були монетні скарби.

Траплялося, що, приховавши подалі від сторонніх очей гроші чи інші цінності, власник потім за ними не повертався. Скарб лишався лежати в землі сотні і сотні років, аж поки його випадково не знаходив якийсь «щасливчик», чи зовсім

¹ Kotlyar, 1974: 3; Potin, 1992: 6.

не випадково – скарбошукач. Ще у середині – другій половині XIX ст. доля такої знахідки була прогнозованою. Більшість «нічого не вартих», з погляду обивателя, «мідних і чорних кружечків» просто викидалася, а порівняно цінні знахідки, зазвичай, розходились по руках, викупувались колекціонерами, а найчастіше спекулянтами – для перепродажу тим же колекціонерам.

Частина знайдених у скарбах монет, а інколи й цілі скарби, все ж потрапляла до музеїв чи спеціальних наукових установ. Однак і в цьому випадку збереження цілісності скарбу було проблематичним. Відібравши найцінніші, рідкісні або нечасті примірники монет для своїх колекцій, решту знахідки, навіть не описуючи, відповідні працівники повертали за місцем виявлення як «некорисні» або «непотрібні»². У будь-якому разі скарб як цілісна пам'ятка нумізматики просто зникав. Тодішнім нумізматам, які вивчали монетне карбування, систематизуючи, класифікуючи та описуючи окремі монети, навіть у голову не приходило досліджувати скарб у цілості, як комплексну та унікальну пам'ятку історії грошового обігу. Та й грошовим обігом як таким у XIX ст. цікавилися більше економісти ніж історики. Нумізмати ж займалися фіксацією та описом виявлених типів і номіналів монет, досліджували їх вагові норми та пробу монетного металу, складали нумізматичні таблиці. У цій праці поступово виокремилась особлива галузь – нумізматична метрологія, предметом якої стала реконструкція та вивчення монетно-вагових систем.

З усвідомленням виключного значення монетних скарбів для вивчення не лише історії монетного карбування, але й економіки, торгівлі та особливостей грошового обігу певних монетних ринків, поступово прийшло розуміння необхідності збереження цілісності, всебічного й детального опису та дослідження скарбів. Цей методологічний злам стався в нумізматиці у кінці XIX – на початку XX ст., коли нумізмати остаточно переконалися, що цілі монетні скарби – це значно цінніше історичне джерело ніж окрема монета, яка, до всього, ще й невідомо звідки взялася. Відтак знайдені монетні скарби почали зберігати та досліджувати. Саме тоді й зароджується окрема галузь науки про монети – *нумізматичне скарбознавство*. Предметом його дослідження стали монетні скарби. За географією їх виявлення, складом і хронологією монет, їх ваговими нормами історики, нумізмати, економісти прагнуть з'ясувати соціальні, економічні, політичні передумови, причини та закономірності випадання грошей з обігу та їх тезаврування на різних етапах історії людства. Учених цікавлять мотиви, якими керувалися власники цих «земляних депозитів» на момент їх приховування, а також імовірні причини незатребуваності схованки в майбутньому. Важливе завдання скарбознавчих досліджень полягає у фіксації обставин виявлення скарбів. Саме тому одним із напрямків досліджень стала історія скарбошукацтва як промислу³.

² Belyashevskiy, 1889: 15, 63, 66, 79, 85, 90, 94, 102, 117, 125.

³ Goshkevich' 1903; Kotlyar, 1974; Berdinskikh, 2005; Metelkin, 2006; Machulin, 2006.

Нумізматичне скарбознавство сьогодні активно розвивається, формується його методологія, понятійно-категоріальний апарат, розробляються новітні методи дослідження монетних скарбів і окремих монет з їх складу, зокрема й з використанням технологій та приладів природничих і технічних наук⁴. У відповідь на виклики антикварного ринку нумізматика та законодавчо неконтрольоване й неврегульоване поширення аматорського приладового металопошуку удосконалюється методика оцінки наукового, історичного та культурного значення монетних і монетно-речових скарбів⁵, а в контексті пам'яткоохоронної діяльності порушуються питання юридичної охорони скарбів як пам'яток історії та культури.

Поняття нумізматичного скарбознавства. Відомі людству ще з епохи ранніх металів скарби виникали як спосіб заощадження, накопичення або збереження за надзвичайних обставин грошей і цінностей, переважно у вигляді монети, що таким чином виводилася з обігу та тимчасово приховувалась «у надійних місцях». Протягом тисячоліть, оповиті ореолом таємничості, скарби цікавили переважно різного роду шукачів – авантюристів, любителів наживи, а то й просто романтиків і мрійників. Перші бачили у скарбошукацтві реальну можливість збагатитися, а інші надихалися самим процесом пошуку скарбу, жили надією на щасливий випадок.

З виникненням колекціонування монет знайдені скарби стали одним із джерел поповнення нумізматичних колекцій. Поза тим, ні самі колекціонери, ні нумізмати-дослідники XVIII – першої половини XIX ст. не бачили у скарбах цілісного об'єкта для вивчення, продовжували розглядати виявлені скарби як своєрідні «сировинні комплекси» для поповнення приватних, кабінетних і музейних нумізматичних колекцій. Єдиним об'єктом аматорської цікавості одних і професійного інтересу інших залишалися монети. Тодішні колекціонери та нумізмати описували окремі монети своїх зібрань, систематизували та класифікували їх за типами, країнами та правителями-емітентами, номіналами, монетними металами тощо. Зі складу знайдених скарбів вилучалися окремі найцінніші, рідкісні та невідомі раніше нумізматам, монетні типи, які й займали місце у фондах різного роду нумізматичних зібрань. Решта «рядового» нумізматичного матеріалу, зазвичай, залишалася неописаною й назавжди втрачалася для науки.

По суті, єдиним результатом досліджень архаїчного етапу нумізматика було складання нумізматичних таблиць, каталогів та описів монет, що зберігалися в окремих колекціях, музейних та академічних нумізматичних зібраннях⁶. Головним і єдиним об'єктом дослідження у цьому випадку залишалися монети. Справжньою дослідницькою удачею для сучасного нумізмата є виявити в таких описах згадки,

⁴ Kotsur, 2017: 15–32.

⁵ Orlyk, 2013a: 129–133.

⁶ Strashkevich, 1866; Markov, 1896.

що вказують на походження монет з якихось конкретних, територіально локалізованих, скарбових комплексів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у нумізматиці відбувся своєрідний методологічний поворот. Його суть полягала в тому, що старовинні монети все частіше почали розглядатися не тільки як одиничні джерела політичної історії держав та династичної історії монархій, а передусім як джерела економіки, торгівлі та грошового обігу. Історики та нумізмати поступово переконувалися у значних інформаційних можливостях цілісних монетних комплексів і скарбів, зокрема й у тому, що належним чином збережені, зафіксовані та описані скарби становлять значно цінніше історичне джерело ніж окремо взяті монети без прив'язки до місця їх виявлення та часу тезаврування⁷.

Наслідком усвідомлення виключного значення монетних скарбів для вивчення історії карбування монети, економіки, торгівлі, особливостей та структури грошового обігу певних монетних ринків стало розуміння необхідності збереження цілісності знайдених скарбів, їх всебічного й детального опису та дослідження. Так у надрах нумізматики зародилася її окрема галузь – скарбознавство, а монетні скарби вже понад століття активно публікуються, описуються та вивчаються нумізматами.

Проте всі ці дослідження мають виразно прикладний характер, а найбільшим методологічним парадоксом виглядає той факт, що, попри всю практичну важливість дослідження скарбів як історичних джерел, у теоретичному плані скарбознавство досі з нумізматики не виокремилася. Й напевно, чи марно шукати пояснення терміна «скарбознавство» у найпопулярніших нумізматики словниках чи енциклопедіях!? Поняття «скарб» присутнє в кожному такому виданні, у кожній монографії та статті, а термін, що означає галузь дослідження скарбів, до останнього часу вперто не згадувався, по суті ігнорувався!? І це відбувалося та триває в той час, коли саме в рамках питомих скарбознавчих досліджень розробляється новітня методика нумізматики, коли тектонічно змінилося саме сприйняття та розуміння монетних скарбів як пам'яток історії, культури та комплексних джерел про минуле держави і суспільства, коли на ґрунті міждисциплінарних досліджень почала складатися «теорія монетних скарбів». Нарешті, своїм поступом останніх десятиліть наукова нумізмика зобов'язана саме скарбознавству.

Сучасний стан скарбознавчих досліджень об'єктивно засвідчує факт переростання скарбознавства зі статусу прикладного методу в повноцінну та самодостатню галузь нумізматики з власним об'єктом і предметом, завданнями та методами дослідження монетних скарбів, специфічною та постійно поповнюваною джерельною базою, понятійно-категоріальним апаратом і системою міждисциплінарних зв'язків.

⁷ Belyashevskiy, 1889; Danilevich, 1892; Markov, 1910; Sivers, 1922.

Нумізматичне скарбознавство – галузь нумізматичної науки, що вивчає скарби монет як джерела соціальної, економічної, політичної та іншої найрізноманітнішої інформації, їх походження, типологію, функції, історію дослідження, розробляє методологію та методи вивчення монетних тезаврацій.

На сучасному етапі розвитку світової та вітчизняної нумізматики дослідження монетних скарбів стало ключовим трендом розвитку цієї науки. При цьому спектр досліджень нумізматичного скарбознавства досить широкий: від елементарної фіксації, опису та картографування знахідок, детального аналізу тезаврацій за монетними типами, ваговими нормами, датами емісій, штемпельними парами, елементним складом монетного металу – до з'ясування передумов, причин і мотивів приховування скарбів, вивчення обставин їх виявлення тощо. Характерна ілюстрація – науковий мережевий проєкт Американського нумізматичного товариства «Coin Hoards». Його web-база даних ґрунтується на фундаментальній багатотомній праці «An Inventory of Greek Coin Hoards» (1973; 1975–2010), що є каталогом усіх відомих (на момент публікації) скарбів грецьких античних та елліністичних монет⁸. Прикладом популяризації сучасного вітчизняного досвіду скарбознавчих досліджень став «Український нумізматичний щорічник», на сторінках якого серед іншого публікуються описи та аналітичні дослідження скарбів⁹ а також історіографічні огляди скарбознавчих студій¹⁰, статті з проблем охорони та збереження скарбів у музейних і позамузейних зібраннях¹¹. На нашу думку, сьогодні можемо говорити про формування особливого *скарбознавчого підходу* в нумізматичних дослідженнях.

Об'єкт і предмет скарбознавства у нумізматиці. Визначальною рисою будь-якої науки або її окремої галузі є наявність специфічного об'єкта та предмета дослідження. Зокрема об'єктом вивчення нумізматики виступають, передусім, самі монети. У свою чергу, *об'єктом* дослідження нумізматичного скарбознавства виступає *монетний скарб як історичне джерело, соціальний та культурний феномен.* Як об'єкт дослідження, монетний скарб надзвичайно цікавий і різноплановий. По-перше, маючи у своєму складі монети різних емітентів, скарби ілюструють політичну та династичну історію. По-друге, типовий монетний скарб – це своєрідний зріз чинної в той чи інший хронологічний період структури грошового ринку певної держави чи території. По-третє, скарби, як складний для дослідження, багатоаспектний об'єкт, відбивають соціальні процеси, пов'язані з економікою, грошовим ринком та обігом монет: ставлення до грошей, уявлення про їх цінність, пов'язані з цим ментальні стереотипи, мотиви приховування скарбів, девіантні стратегії (скарбошукацтво, фальшування грошей) тощо.

⁸ Thompson, Mørkholm and Kraay, 1973; Thompson, Mørkholm and Kraay, 1975–2010.

⁹ Mielczarek, 2017; Potyl'chak, 2017; Krytsuk, 2019; Orlik, Kotsur & Tsyganenko, 2019; Lemberh, Shostopal, 2020; Nadvirnyak, Pohorilets', 2021; Sydorovych, 2021; Nikolayev, 2021; Alf'orov, Petrauskas, 2021; Orlyk, 2022; Orlyk & Mekh, 2022; Orlyk V., 2022;

¹⁰ Kotsur, 2017; Shataylo, 2022.

¹¹ Orlyk, 2013b; Krytsuk, 2022.

Предметом нумізматичного скарбознавства виступають історичні, економічні та соціальні закономірності, причини й мотиви появи монетних скарбів як особливого виду депозитів, теорія тезаврування, історія вивчення скарбів різних хронологічних періодів, методологія та методика їх дослідження.

Наразі, користуючись класичним алгоритмом, запропонованим у працях видатного українського джерелознавця Ярослава Калакури¹², маємо можливість окреслити кілька основних груп закономірностей, що формують предмет нумізматичного скарбознавства. Умовно першою є група, що охоплює закономірності виникнення скарбів і відображення в них реальних явищ економічної, політичної чи соціальної історії. Наприклад, йдеться про зв'язок складу скарбового чи іншого монетного або монетно-речового комплексу з його утилітарним призначенням, визначенням власником на момент приховування. Нерідко набір монет чи предметів, прихованих у скарбові, дозволяє здійснити інтерпретації щодо соціального становища власника втраченого депозиту чи «гаманця». Локалізація місця виявлення скарбу, умови та техніка його схоронення також можуть свідчити про конкретні мотиви, якими керувався власник, приховуючи цінності. Ці закономірності знаходяться у площині, яку умовно можна позначити відношенням: «реальність – скарб».

Друга група закономірностей стосується функціонування скарбу як джерела наукової інформації, а відтак локалізується у площині: «скарб – наукове знання». Причому, знання це може бути не тільки вузько прикладним, нумізматичним, чи ширше – археологічним, але й стосуватися історії економіки і торгівлі, соціальної історії, історичної політології чи історії людської цивілізації загалом.

Третя група закономірностей стосується процесів функціонування скарбознавства у системі нумізматики як спеціальної галузі історичної науки, тобто вони виявляються у площині: «скарбознавство – нумізматика». Власне, й виокремлення скарбознавства з предметної сфери нумізматики, як ми бачили вище, безпосередньо пов'язане із завданнями цієї спеціальної галузі. Саме значення монетних і монетно-речових скарбів, розуміння важливості їх дослідження, необхідність удосконалення методики аналізу скарбів як унікальних історичних джерел із широким діапазоном даних – все це зумовило поступове виділення нумізматичного скарбознавства в окрему галузь нумізматики, яка має не лише свій предмет, але й завдання дослідження.

Таким чином, предмет дослідження скарбознавства поєднує теорію і практику нумізматики, локалізуючи зусилля вчених на аналізові виявлених і збережених скарбових комплексів.

Завдання та функції скарбознавства як спеціальної галузі нумізматики. Завдання і функції будь-якої науки чи її окремої галузі – це категорії змінні, здатні еволюціонувати у процесі розвитку цього самого наукового знання. Скажімо,

¹² Kalakura, Voytsekhivs'ka and Pavlenko, 2002: 31–32.

нумізматика вийшла з колекціонування монет і на початку свого шляху, який припав на другу половину XVIII – початок XIX ст., займалася елементарним описом та систематизацією відомих і нововиявлених типів, видів і різновидів монет. Такими, наприклад, були праці французького юриста та нумізмата Теодора-Едма Міонне (1770–1842)¹³, директора Імператорського мюнцкабінету у Відні Йогана Еккеля (1737–1798)¹⁴, австрійського нумізмата Йозефа Мадера (1754–1815)¹⁵, російського нумізмата Християна Френа (1782–1851)¹⁶.

Лише згодом, у другій половині XIX ст., нумізмати починають досліджувати історію карбування монети та вивчати еволюцію окремих грошово-вагових систем у різних державах світу. Саме ж вивчення феномена грошового обігу та участі в ньому монет як універсального засобу платежу стає актуальним для нумізматика вже у XX ст.

Що стосується скарбів монет, то вони потрапляють у поле зору нумізматів досить рано, ще на архаїчному етапі становлення цієї науки. Проте самостійним об'єктом і предметом дослідження монетні скарби та інші цілісні монетні комплекси стають приблизно від середини XIX ст., коли ми спостерігаємо перші спроби їх фіксації та опису. Саме *фіксація та опис знайдених і збережених монетних скарбів* – ці суто прикладні завдання – і були першими в колі завдань нумізматичного скарбознавства.

Знадобилося кілька десятиліть, поки зростання джерельної бази монетних знахідок та вдосконалення методики описового скарбознавства не спричинили змін в актуальних завданнях цього наукового напрямку. Приблизно з рубежу 30–50-х рр. XX ст. відбуваються якісні зміни в методології та методиці дослідження скарбів монет. Завданням скарбознавства стає *аналітичне дослідження та атрибуція монетних скарбів* як комплексних джерел з історії становлення і розвитку монетно-лічильних систем та грошового обігу країн і територій. Протягом другої половини XX ст. до завдань нумізматичного скарбознавства додалися спроби *дослідження передумов, причин і мотивів приховування монетних скарбів* за різних історичних обставин.

Багатократне зростання кількості знахідок монетних скарбів і «гаманців» на початку XXI ст., що стало наслідком технічного стрибка у сфері приладового металопошуку, об'єктивно призвело до збільшення джерельної бази нумізматичного скарбознавства. Ці кількісні зміни неминуче призвели до якісних зрушень у *теоретичному осмисленні* скарбознавства як повноцінного напрямку нумізматичних студій.

¹³ Mionnet, 1806–1813.

¹⁴ Eckhel, 1779.

¹⁵ Mader, 1803–1813.

¹⁶ Fraehn, 1841.

На сучасному етапі в колі завдань нумізматичного скарбознавства перебувають як теоретичні, так і його практичні (прикладні) проблеми. Зокрема, серед *теоретичних завдань* цієї галузі нумізматики можемо виділити:

- розробку основних понять і категорій, пов'язаних з дослідженням скарбів монет та монетних комплексів;
- дослідження теорії тезаврації в нумізматичній, дослідження ролі і функцій монетних скарбів, передумов, причин і мотивів їх приховування у різні історичні періоди;
- вироблення методології і методів атрибуції та дослідження монетних скарбів як джерел нумізматики, історії грошового обігу, соціальної і політичної історії.

Серед групи *прикладних завдань* нумізматичного скарбознавства варто виділити:

- удосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання скарбів, розробка методики їх джерелознавчої критики;
- аналітико-інформаційне вивчення окремих скарбів монет або монетних комплексів;
- розробка методів оцінки наукового, історичного та культурного значення (цінності) монетних і монетно-речових скарбів.
- дослідження проблем збереження та юридичної охорони скарбів як пам'яток історії та культури.

З цього кола наукових завдань випливають дві найважливіші *функції нумізматичного скарбознавства*: евристична та аналітична. *Евристична функція* реалізується шляхом пошуку та виявлення нумізматичних знахідок, забезпечує орієнтацією в їх різноманітності, вивчення сукупності окремих груп скарбів і монетних комплексів, що характеризують грошовий обіг різних історичних періодів, країн та регіонів.

Аналітична функція нумізматичного скарбознавства полягає в розробці методів опису та аналізу монетних і монетно-речових знахідок з метою виявлення різноманітної інформації та перевірки її достовірності. Скарби мають ще одну важливу функцію – *культурну*. У культурному сенсі скарб – це своєрідний універсальний феномен культури. Склад скарбів, умови, причини та мотиви їх схоронення маркують і характеризують найширший культурно-історичний контекст: еволюцію господарства, економіки та торгово-грошових відносин на різних етапах історії цивілізації; рівень розвитку технологій, мистецьких стилів, суспільних уявлень про гроші й цінності тощо.

Джерельна база скарбознавчих досліджень. Як окрема галузь нумізматики скарбознавство формує власну базу документальних і наративних джерел¹⁷. Зрозуміло, її основу складають монетні скарби або інші цілісні комплекси нумізматичних знахідок (наприклад, загублені у давнину «гаманці»). Загально визнана класифікація історичного джерелознавства відносить ці джерела до групи *речових пам'яток*. Прихований власником скарб або загублений «гаманець» є річчю, що містить інформацію про історію монетного карбування і грошового обігу в певних географічних і часових рамках, характеризує структуру монетного ринку країн і територій, внутрішні, міжрегіональні та міждержавні торговельно-економічні зв'язки, відображає соціальні характеристики ймовірних власників таких «депозитів», а також у прив'язці до періоду тезаврації пам'яток характеризує суспільні уявлення та стереотипи ставлення до грошей та їх цінності. Також монети зі складу скарбів і «гаманців», як окремі пам'ятки, володіють виразними ознаками письмових і зображальних джерел. Легенди, портретні, геральдичні та символічні зображення на монетах – важливе джерело не лише академічної нумізматики та історії грошового обігу, але й цілої низки спеціальних галузей історичної науки, мистецтвознавства, пам'яткознавства, музеєзнавства тощо. Наприклад, знайдені в культурному шарі стародавніх поселень і міст монети та монетні скарби – це типовий матеріал для датування археологічних пам'ятників. Великі скарбові комплекси з багатьма сотнями й тисячами однотипних монет становлять важливе джерело для реконструкції грошово-вагових систем, виділення періодів і складу грошового обігу, встановлення інтенсивності монетного карбування, швидкості відкладання монет у скарби, тривалості участі того чи іншого монетного типу у грошовому обігові тощо.

Особливе джерельне значення монетні, монетно-речові скарби й інші нумізматичні комплекси мають для дослідження історичних періодів та епох, недостатньо забезпечених письмовими та іншими джерелами. У цьому випадку скарбовий матеріал дозволяє не лише реконструювати історію торгово-економічних відносин та грошового обігу певного періоду, але й пролити світло на маловідомі епізоди його політичної, династичної, військової історії. Наприклад, «темними віками» в історії України часто називають XIV – XV ст., зокрема період правління у Києві удільного князя Володимира з литовської династії Ольгердовичів, який історіографічна традиція окреслює 1362–1394 рр. Наразі – це одна з найменше вивчених сторінок середньовічної української історії. Критична обмеженість і почасти суперечливість письмових джерел у цьому конкретному випадку спонукають дослідників даного періоду якнайширше залучати до контексту власних історичних студій скарбові пам'ятки та дані нумізматики¹⁸.

¹⁷ Існує поділ нумізматичних джерел на дві групи: *основні* (окремі монети, монетні знахідки, матеріали та інструменти монетного карбування) та *допоміжні* (товаро-гроші, медалі, жетони, печатки, паперові гроші, письмові джерела). Див.: Potin, 1993; Goly'sh, 2006: 16.

¹⁸ Potyl'chak, 2020: 89–103.

Також до групи документальних джерел скарбознавства варто віднести збережені в архівах¹⁹ різноманітні матеріали з повідомленнями і листуванням про виявлені скарби осіб, які їх знайшли, описами знайдених монет тощо.

Розлогою є група *нарративних джерел* нумізматичного скарбознавства. Серед них виокремлюються топографії нумізматичних знахідок, корпуси та каталоги відомих скарбів, короткі наукові повідомлення про їх виявлення; публікації з описами знайдених монетних і монетно-речових скарбів; ґрунтовні дослідження окремих скарбів і нумізматичних комплексів; польові описи та звіти археологічних експедицій з даними про знайдені монетні і монетно-речові скарби; матеріали газетної та журнальної періодики, де знаходимо нотатки й повідомлення про знайдені скарби; епістолярії, щоденники та мемуари археологів, нумізматів, мандрівників, скарбошукачів тощо.

До групи нарративних джерел, інформаційний потенціал яких останнім часом починає активно залучатися для вивчення монетних скарбів, належать мережеві ресурси електронних Інтернет-аукціонів²⁰. На цих платформах час від часу на торги виставляються цілі скарбові комплекси. Попри, м'яко кажучи, сумнівний характер походження таких пам'яток, в умовах фактичної законодавчої неврегульованості сфери антикварного ринку нумізматичної та аматорського приладового металопошуку фіксація, опис і дослідження цих пам'яток на етапі аукціонних торгів залишається чи не єдиним способом збереження таких даних для нумізматичної науки.

Поняття і терміни нумізматичного скарбознавства. Очевидно, що понятійно-термінологічний апарат скарбознавства як сфери конкретного наукового знання, формувався в рамках предмету нумізматичної і сьогодні становить частину понять і термінів цієї спеціальної галузі історичної науки. Функціонально у структурі понять і категорій скарбознавства логічно виокремлюються три групи.

До першої групи відносимо *основні (ключові) категорії*, тобто, ті поняття, що визначають об'єкт наукового інтересу скарбознавства. Серед них терміни: «скарб», «монетно-речовий скарб», «монетний скарб» і «монетний комплекс». Особливістю деяких основних понять скарбознавства є значна варіативність їх визначень. Наприклад, термін «скарб» у різних словниках та енциклопедіях має більше десятка тлумачень, що характеризують цей об'єкт з погляду різних галузей наукового знання.

Українські етимологічні словники виводять походження слова «скарб» з давньоверхньонімецької мови (*Scerf* – монета). Мовознавці припускають, що прийшло це слово в давньоруську (Скарбъ) та українську мову через польське посередництво (Skarb). Також його етимологічні відповідники присутні у

¹⁹ Bielaia, 2013: 189–194.

²⁰ Orlyk, 2013: 129–133.

білоруській (Скарб), нижньолужицькій (Škarba), російській (Скарб) мовах²¹. Подібне у різних мовах і значення цього слова. Академічний словник української мови тлумачить слово «скарб» як «коштовності, гроші, цінні речі», а також як «речі домашнього вжитку» («хатній/домашній скарб»)²².

У нумізматичній літературі набуло поширення й інше синонімічне з терміном «скарб» поняття, а саме: «тезаврація» («тезаврування»). Це слово візантійського походження (від грецьк. *thesauros* – скарб) має кілька значень: 1) вилучення дорогоцінних металів, монет та банкнот із обігу з метою накопичення, а не отримання доходів, в очікуванні зростання їх вартості чи отримання прибутку у майбутньому; 2) накопичення дорогоцінних металів (у вигляді зливків, монет, ювелірних виробів) приватними власниками у вигляді скарбу чи страхових фондів; 3) створення золотого запасу держави²³.

Різноплановість культурного феномена скарбу як об'єкта дослідницького інтересу стала причиною варіативності в його науковому визначенні. Ще з XIX ст. учені розглядають і характеризують скарби, принаймні, у трьох аспектах: юридичному, економічному та історичному.

Наприклад, виразно юридичне тлумачення поняття «скарб» (рос. *Клад*) присутнє у 15-му томі енциклопедичного словника Фрідріха Брокгауза та Іллі Ефрона (1895): «юристи розуміють під цим ім'ям всіляку приховану річ, власник якої невідомий та на відшукування якого не може бути надії»²⁴.

Визначення скарбів як «прихованих, а найчастіше закопаних у землю речей, що становлять цінність для власника», зустрічаємо у «Радянській історичній енциклопедії» (1965). Авторка цієї енциклопедичної статті, московська історикня Л. Голуб'єва, підкресливши важливість скарбів як історичних джерел, зробила спробу їх класифікації за археологічною періодизацією та складом, виділивши речові скарби (знаряддя праці, зброя, зливки металів) періодів неоліту – бронзи, та скарби цінних речей і монет епохи заліза. Стаття містить і згадку про давній промисел – скарбошукацтво, та посилання на вимогу чинного радянського законодавства про обов'язковість здачі знайденого скарбу державі²⁵.

«Українська радянська енциклопедія» (1983) згадала про музейне значення скарбів, проте все ж витлумачила це поняття, головню, в економічному та юридичному сенсах, як «закопані в землю, замуrowані або приховані іншим способом гроші (золоті й срібні монети різних часів, радянська та іноземна валюта) або цінні предмети (дорогоцінне каміння, перлини, дорогоцінні метали в зливках, виробих і ломі), власник яких у силу закону втратив на них право або його особу не

²¹ Mel'nychuk, 2006: 265.

²² Bilodid, 1978: 252.

²³ Mochernyy, 2005: 409.

²⁴ Andreyevskiy, 1895: 284–285.

²⁵ Golubeva, 1965: 394–395.

можна встановити... Відповідно до радянського закону ... скарб стає власністю радянської держави з часу його виявлення і підлягає здачі фінансовому органу відповідної місцевої ради народних депутатів. Особи, яка виявила скарб і здала його добровільно фінансовим органам, видається винагорода в розмірі 25% вартості зданих цінностей не пізніше місяця після здачі. Винагорода не виплачується, якщо розкопки або пошуки входили в коло службових обов'язків даної особи (наприклад, члена археологічної експедиції). Присвоєння скарбу є одним зі злочинів проти соціалістичної власності»²⁶.

Автор розміщеної в українській «Юридичній енциклопедії» (1998) статті «скарб», Віктор Акуленко, трактує цей феномен як «закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності». На думку цього визнаного фахівця пам'ятко-охоронної сфери України, «скарбом є не будь-яке приховане майно, а тільки гроші (золоті й срібні монети, українська та іноземна валюта) і цінні предмети (дорогоцінні камені, перли, дорогоцінні метали в злитках, виробках і ломі, антикваріат тощо)». Дослідник також розмежовує юридичне значення «скарбів» і «знахідок». На його думку, «на відміну від знахідки, при якій річ вибуває з володіння власника або іншої уповноваженої особи поза їх волею, скарбом можна вважати лише приховані з наміром цінності»²⁷.

Як нам уже відомо, класична західна історіографія відносила скарби до сфери пам'яток археології, відповідно трактуючи це поняття навіть у довідковій нумізмічній літературі. Наприклад, у відомому нумізмічному словнику німецьких колекціонерів Хайнца Фенглера, Герхарда Гіроу та Віллі Унгера (Berlin, 1976) «скарб» (нім. Schatz) трактується як «золоті й срібні монети та зливки, а також рублене срібло, вилучені з обігу з метою накопичення... У ширшому розумінні – приховане накопичення грошей, знарядь праці або злиwkів із недорогоцінних металів»²⁸. Таку неоднозначність визначення поняття «скарб» автори словника намагалися компенсувати введенням ще двох похідних дефініцій – «скарб в упаковці» та «монетна знахідка». Перший визначався як «монетний скарб у посудині, шкатулці і тому подібне з початкового місця укриття (закопаний, замуrowаний тощо), який оголюється при обробці землі, ритті котлованів, знесенні старих будівель»²⁹. «Монетною знахідкою» (нім. Mtinzfund) автори словника називали або монети, виявлені поодиночі, або скарби (значна кількість великих срібних і золотих монет або куча рубленого срібла), приховані в землі, в будівлі, в криницях і джерелах»³⁰.

²⁶ Savyts'ka A. M., 1983: 215.

²⁷ Akulenko, 1998.

²⁸ Fengler, Girou and Unger, 1982: 113.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же: 162.

В археологічному словнику Уорвіка Брейя та Девіда Трампа (1970) поняття «скарб» (англ. Hoard; нім. Hortfund) трактується як «набір предметів (монети, бронзові вироби, дорогоцінні метали, рідше кераміка), приховані в землі або в іншому недоступному місці», при цьому поховальний інвентар автори скарбом не вважали³¹.

А ось у сучасній «Енциклопедії історії України» (2003–2013) стаття про скарб/скарби як окрему історичну дефініцію взагалі відсутня. Натомість маємо визначення цього поняття у третьому, доповненому, російськомовному виданні класичного вітчизняного «Нумізматичного словника» львівського вченого Володимира Зварича (1979). Тут скарбом називається «певна сума грошей у вигляді металевих монет, найчастіше в посудині, зазвичай глиняній, загорнута в тканину, шкіру, прихована в землю, в дупло дерева, під фундамент будинку тощо»³². У цьому визначенні скарбу бачимо його виразно прикладне трактування, передусім як речової та нумізматичної пам'ятки.

Інше, надто узагальнене визначення поняття «скарбу», зустрічаємо у «Словнику-довіднику термінології музейництва» (2012). Його автори називають скарбом «випадково знайдені цінності, найчастіше – вироби з дорогоцінних металів та коштовного каміння»³³. Зважаючи на поширення сьогодні девіантного явища «чорної археології» та несанкціонованого металопошуку, знаний український нумізмат Віктор Коцур зробив щодо цього визначення важливе уточнення, наголосивши на недоречності вживання у визначенні дефініції «скарб» слова «випадковий»³⁴.

Цей огляд показує, що існуючі наразі в науковій літературі визначення поняття «скарб» не передають його повноти як культурного та історичного явища та в кожному разі є відображенням вузького предметного інтересу, який виявляють до скарбів економісти, юристи, археологи чи нумізмати. У будь-якому разі це звучує наше розуміння сутності скарбу як соціального та історичного феномена. Водночас актуалізується потреба вироблення дефініції, яка відображала б якщо не всі, то, принаймні, основні питомі риси та властивості скарбів.

На нашу думку, саме комплексний скарбознавчий підхід наближає нас до вирішення цієї теоретичної задачі. Виходячи із предметної сфери скарбознавства, яке розглядає історичні, економічні та соціальні закономірності, причини й мотиви появи скарбів як особливого виду депозитів, ми пропонуємо таке визначення цього поняття.

***Скарб** – це вилучені з обігу гроші (у вигляді монети чи банкноти) або інші речові цінності, що різний спосіб приховані та пізніше втрачені власником, які,*

³¹ Brey, Tramp, 1990: 111.

³² Zvarich, 1978: 88.

³³ Mykulchuk, Slobodian, Didenko and Rak, 2012: 104.

³⁴ Kotsur, 2017: 17.

будучи знайдені, та залежно від їхнього склад набувають значення матеріальної, культурної, історичної, музейної цінності, цілісного джерельного комплексу і підлягають збереженню, дослідженню та юридичній охороні.

Друга група термінів наукового скарбознавства стосується *закономірностей виникнення скарбів, характеру та складу монетних тезаврацій*. Наприклад, до цієї групи відносимо терміни: «вотивні скарби», «внутрішні знахідки», «вторинні скарби», «закон Коперніка-Гершема», «зворотні скарби», «зовнішні знахідки», «змішані знахідки», «комплекс монет», «масові знахідки», «міжнародні знахідки», «первинні скарби», «скарби короткого накопичення», «скарби тривалого накопичення», «скарби надзвичайних обставин», «скупчення знахідок одиничних монет», «незворотні скарби» тощо.

Третя група понять скарбознавства окреслена *методикою дослідження монетних і монетно-речових знахідок*. Наприклад, сюди відносимо поняття: «датування скарбів», «картографування скарбів», «нумізматична метрологія», «штемпельний аналіз» тощо.

Наразі питання впорядкування термінології та понять нумізматичного скарбознавства належить до актуальних проблем його теорії. Перспективним напрямком на цьому шляху є міждисциплінарна практика дослідження скарбів, що активізує залучення у сферу скарбознавчих студій методик і технологій природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук. Про недостатню впорядкованість та систематизованість понять і термінів нумізматичного скарбознавства свідчить хоча б той факт, що його ключова дефініція («скарб») досі немає загально визнаного та збалансованого визначення. Часто цим терміном позначаються поняття, що мають різний зміст і різне смислове значення. Поряд із цим у практиці скарбознавчих досліджень досі зберігається ситуація, за якої деякі наукові поняття цієї галузі взагалі не мають термінів. Це стримує розвиток теорії скарбознавства та його остаточне виділення в окремий напрям нумізматичних досліджень, підтримує скепсис багатьох колег щодо доцільності виокремлення нумізматичного скарбознавства в окрему галузь нумізматики.

Скарбознавство у системі нумізматики: міждисциплінарні зв'язки. Питання про роль і місце скарбознавства в системі нумізматичної науки й ширше – у системі історичних знань, має комплексний характер.

Як складова нумізматики скарбознавство належить до системи історичної науки (точніше, її спеціальних галузей) та має сталі предметні зв'язки з рядом суміжних дисциплін, передусім з археологією, джерелознавством, музеєзнавством, пам'яткознавством, боністикою, сфрагістикою, геральдиком, медальєрикою, фалеристикою, генеалогією, історичною географією та картографією, епіграфікою, палеографією, метрологією, хронологією тощо. Наведемо кілька прикладів таких зв'язків.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідження скарбів, як і загалом нумізматичні студії, більшість вчених відносили до предметної сфери *археології*. Попри скепсис, що існує навколо цього твердження сьогодні, зв'язки скарбознавства та археології більше ніж очевидні. Будучи за визначенням речовим джерелом і вилучаючись з культурного шару в ході археологічних розкопок, скарб у цьому сенсі є пам'яткою археології. Причому пам'яткою важливою, такою, що дозволяє археологам не лише датувати даний культурний шар чи визначити хронологію існування археологічного пам'ятника³⁵, але й інтерпретувати його характер, соціальний та економічний контекст тощо.

Не менш очевидний зв'язок нумізматичного скарбознавства із *джерелознавством*, причому як із загальним (теоретичним), так і з прикладним, зокрема історичним джерелознавством. Напрацювання загального джерелознавства вкрай важливі на сучасному етапі для розробки теорії та методології скарбознавства як спеціальної галузі нумізматики. Що стосується галузевого, тобто *історичного джерелознавства*, то його зв'язки з скарбознавством перебувають у площині розробки методів дослідження скарбів, їх аналітичної та синтетичної критики як специфічних і комплексних історичних джерел³⁶.

Зв'язки нумізматичного скарбознавства з *музеєзнавством* і *пам'яткознавством* також зумовлені особливим характером його об'єкта дослідження – монетного скарбу. Зокрема, потрапляючи до складу музейного фонду та набуваючи таким чином статусу музейних предметів, скарби та інші монетні комплекси описуються, музеєфікуються, досліджуються, зберігаються та експонуються в музеях³⁷. Як пам'ятки історії та культури монетні та монетно-речові скарби входять до сфери наукових інтересів пам'яткознавства.

Також міжпредметні зв'язки нумізматичного скарбознавства простежуються з *боністикою*. Нумізматами з'ясовано, що зі зміною структури грошового ринку у XVIII – на початку XX ст., що характеризувалась зростанням частки кредитних паперових грошей (бон), змінюється й характер скарбів. Це зауваження особливо стосується кризових періодів історії грошового обігу. Наприклад, у роки Першої світової війни в Російській імперії, зокрема в її українських губерніях, населення активно вилучало з готівкового обігу спочатку золоту, срібну, а згодом і мідну монету. Наслідком цього процесу стало випадання у скарби у 1914–1918 рр. значної кількості повноцінної монети та майже повне її заміщення в готівковому обігові незабезпеченими реальними активами кредитними та казначейськими білетами і розмінними знаками Державного банку. Тоді ж розповсюдилось і нове явище – почали з'являтися скарби, що значною мірою або повністю склалися з паперових грошей³⁸.

³⁵ Kozubovskyi, 2016.

³⁶ Bakalets, 2007; Kotsur, 2016: 5–9.

³⁷ Didenko, 2006; Povorozniuk, 2010; Zrazyuk, 2017: 132–142; Kotsur, 2020: 144–164.

³⁸ Orlyk, 2011; Sustrjetov, 2019.

Такі ж прямі предметні зв'язки нумізматичне скарбознавство має з *метрологією*. Монетні комплекси, особливо численні, є важливими джерелами для вивчення еволюції монетної стопи та розвитку грошово-вагових систем від давнини до нового часу. І в цьому сенсі дослідники скарбів ще з XIX ст. використовують знання та методики історичної метрології³⁹. Цілком справедливо професор В. Коцур називає вивчення та детальний аналіз скарбів «ефективним інструментом в уточненні окремих питань метрології монет, систем їх лічби»⁴⁰.

У частині датування монетних і монетно-речових скарбів, зокрема визначення часу їх накопичення та тезаврації, скарбознавство активно використовує напрацювання та методику *історичної хронології*. З іншого боку, самі по собі монети – це досить надійний матеріал для датування⁴¹.

Одним із методів скарбознавства, який активно використовується в нумізматичці для дослідження та фіксації шляхів і напрямків проникнення та поширення монети у грошовому обігу країн і територій, є картографування скарбів⁴². Ця проблематика напряму пов'язана з предметною сферою *історичної картографії*.

Зовні менш очевидними виглядають зв'язки нумізматичного скарбознавства з такими спеціальними галузями історичної науки, як епіграфіка, палеографія, геральдика, генеалогія, медальєрика, фалеристика чи сфрагістика. У цих предметних зв'язках важливі не стільки скарби чи монетні комплекси, скільки самі монети. Зокрема, легенди на стародавніх монетах є цікавим полем дослідження для *епіграфіки* та *палеографії*⁴³. Герби монархів і держав на монетах – область дослідження *геральдики*. Згадки імен і титулів монетних сеньйорів, ініціали та геральдичні знаки орендаторів монетних дворів цікавлять фахівців з *генеалогії*. Спільні риси в технології виготовлення та подібність багатьох геральдичних і палеографічних елементів на печатках і монетах зближують нумізматичку зі *сфрагістикою*. Спільні риси розвитку монетного карбування та медальєрного мистецтва, а також історичний досвід використання срібних і золотих монет як нагород, роблять нумізматичні пам'ятки об'єктами дослідження *медальєрики* та *фалеристики*.

Висновки. Сучасний стан скарбознавчих досліджень об'єктивно засвідчує, що наразі скарбознавство «переросло» статус прикладного методу і набуло рис повноцінної та самодостатньої галузі нумізматичної науки із власним об'єктом і предметом, завданнями та методами дослідження монетних скарбів, специфічною та постійно поповнюваною джерельною базою, понятійно-категоріальним апаратом і системою міждисциплінарних зв'язків. На сучасному етапі розвитку

³⁹ Petrushevskiy, 1849; Kryzhanivs'kyy, 2022: 263–273.

⁴⁰ Kotsur, 2013: 4; Wojko-Gagarin, 2021.

⁴¹ Nikolayev, 2020: 14–42; Nikolayev, 2021: 59–80; Kozubovskiy, 2016.

⁴² Danilevich, 1905; Kuleshov, 2012: 387–389; Gomzin, 2012: 390–393.

⁴³ Nikolayev, 2019: 5–27.

світової та вітчизняної нумізматики дослідження монетних скарбів стало ключовим трендом розвитку цієї науки. У колі завдань нумізматичного скарбознавства перебувають як теоретичні, так і прикладні проблеми. Серед теоретичних завдань цієї галузі нумізматики виділяємо: розробку основних понять і категорій, пов'язаних з дослідженням скарбів монет і монетних комплексів; дослідження теорії тезаврації в нумізматиці, дослідження ролі і функцій монетних скарбів, передумов, причин і мотивів їх приховування у різні історичні періоди; вироблення методології і методів атрибуції та дослідження монетних скарбів як джерел нумізматики, історії грошового обігу, соціальної і політичної історії. Серед прикладних завдань нумізматичного скарбознавства варто виділити: удосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання скарбів, розробка методики їх джерелознавчої критики; аналітико-інформаційне вивчення окремих скарбів монет або монетних комплексів; розробка методів оцінки наукового, історичного та культурного значення (цінності) монетних і монетно-речових скарбів; дослідження проблем збереження та юридичної охорони скарбів як пам'яток історії та культури.

Теоретичні проблеми нумізматичного скарбознавства – галузі, що вивчає скарби монет як джерела соціальної, економічної, політичної та іншої найрізноманітнішої інформації, їх походження, типологію, функції, історію дослідження, розробляє методологію та методи вивчення монетних тезаврацій, далеко не вичерпуються змістом цієї статті, а потребують подальшої ґрунтовної розробки.

References

- Akulenko, V.** (1998) Skarb [Treasure]. In: Yu. S. Shemshuchenko (Ed.) Yurydychna entsyklopediya: V 6 tomach [Legal encyclopedia: in 6 volumes]. Kyiv: «Ukrayins'ka entsyklopediya». Vol. 5. [in Ukrainian].
- Alf'orov, O., Petrauskas, A.** (2021). Horodnyts'kyu skarb: sribnyky Volodymyra Svyatoslavycha [Horodnytsia treasure: silver coins of Volodymyr Svyatoslavych.]. *Ukrayins'kyu numizmatychnyy shchorichnyk*. (5), 259–268. doi: 10.31470/2616-6275-2021-5-259-268 [in Ukrainian].
- Andreyevskiy, I. Ye.** (Ed.) (1895). Entsiklopedicheskiy slovar' [Encyclopedic Dictionary]. Sankt-Peterburg: Izd-vo F. A. Brokgauz, I. A. Efron. T. XV. [in Russian].
- Antonovich', V. B.** (1900) Arheologicheskaja karta Volynskoj gubernii [Archeological map of the Volyn province] Moskow: Tipografija G. Lissnera i A. Greshelja. [in Russian].
- Bakalets, O.** (2007). Monetni skarby yak dzherelo vyvchennia [Coin hoards as the source of the study]. (Candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

- Berdinskikh, V. A.** (2005). Istoriya kladoiskatel'stva v Rossii [History of treasure hunting in Russia]. Moskow: Zakharov. [in Russian].
- Bielaiia, O.** (2013). Arkhivni dzherela pro monetni skarby Kyieva [Archival sources about the coins treasures of Kiev]. Arkheohrafichnyi shchorichnyk Pamiatky, (14), 189–194. [in Ukrainian].
- Bilodid, I. K.** (Ed.) (1978). Slovnyk ukrayins'koyi movy: v 11 t.] [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 9. [in Ukrainian].
- Belyashevskiy, N.** (1889). Monetnyie kladyi Kievskoy gubernii [Coin treasures of the Kiev province]. Kiev. [in Russian].
- Bojko-Gagarin, A. S.** (2021). Sostav metalla penjazej volynskogo knjazja Ljubarta (1340–1384). Bankaŭski vesnik. (700). 29–30. [in Russian].
- Brey, U., Tramp D.** (1990). Arkheologicheskiy slovar' [Archaeological Dictionary]. Trans. from English G. Nikolaeva. Moscow: Progress. [in Russian].
- Danilevich, V. Ye.** (1892). Monetnyye klady, prinadlezhashchiye mints kabinetu Universiteta Svyatogo Vladimira [Coin treasures belonging to the Mints cabinet of the University of St. Vladimir]: v 2-kh ch. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo un-ta Sv. Vladimira. [in Russian].
- Danilevich, V. Ye.** (1905). Karta monetnykh kladov i nakhodki yedinichnykh monet v Khar'kovskoy gubernii [Map of coin hoards and finds of single coins in the Kharkov province]. Trudy XII arkheologicheskogo s"yezda. Moskva. (Vol. 1) [in Russian].
- Didenko, Ya. L.** (2006). Serednovichni skarby v fondovomu zibranni Natsionalnoho istorykokulturnoho zapovidnyka Chyhyryn [Medieval treasures in the collection collection of the National Historical and Cultural Reservation of Chigirin]. Mohylianski chytannia Dolia muzeinykh zibrann, (2), 43–48. [in Ukrainian].
- Eckhel, J. H.** (1779). Catalogus Musei Caesarei Vindobonensis Numorum Veterum. 2 Bände. Wien: Kraus. [in Latin].
- Fengler, H., Girou, G. and Unger, V.** (1982). Slovar numizmata [Dictionary of Numismatist]. Translation from German. Moscow: Radio i svyaz. [in Russian].
- Fraehn, Ch. M.** (1841). Topographische übersicht der Ausgrabungen von altem arabischen Gelde in Russland. Bulletin Scientifique publié par l'Academie imp. des Sciences de St. Petersburg. Vol. IX. [in German].
- Golysh, G. M.** (2006). Osnovy numizmatyky [Basis of numismatics]. Cherkasy: Cherkas'kyj CzNTEI. [in Ukrainian].
- Golubeva, L. A.** (1965). Klad [Treasure]. In: Zhukov, Ye (Ed.) Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya. Moscow: Izd-vo «Sov. Entsiklopediya». Vol. 7, 394–395. [in Russian].

- Gomzin, A. A.** (2012). Karta vostochnoyevropeyskikh kladov kuficheskikh monet X v. i kladov XI-XII vv., sodержashchikh islamskiye monety [Map of Eastern European treasures of Kufic coins of the 10th century. and treasures of the 11th-12th centuries containing Islamic coins]. *Rus' v IX-X vekakh: arkheologicheskaya panorama*. Moscow-Vologda, 390-393. [in Russian].
- Goshkevich', V. I.** (1903). Klady i drevnosti Hersonskoj gubernii. Kniga pervaja s hudozhestvennymi illjustracijami [Treasures and antiquities of the Kherson province. The book is the first with artistic illustrations]. Herson: Tipografija Juga. [in Russian].
- Kalakura, Ya. S., Voytsekhivs'ka, I. N. and Pavlenko S. F.** (2002). Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk [Historical source studies: Textbook]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
- Kotliar, M. F.** (1971). Shukachi ta doslidnyky skarbiv [Seekers and researchers of treasures]. Kyiv, Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kotlyar, N. F.** (1974). Kladoiskatel'stvo i numizmatika. [Treasure hunting and numismatics]. Kyiv: Naukova dumka. 128 s. [in Russian].
- Kotsur, V. P.** (2013). Aktualni napriamy ta orhanizatsiini zasady suchasnykh doslidzen serednovichnoi numizmatyky v Ukraini. [Current trends and organizational principles of modern studies of medieval numismatics in Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii* [The scientific notes of the Ukrainian history]. (33), 3–8. [in Ukrainian].
- Kotsur, V.** (2016). Methodological issues of modern numismatic research: materials of black archeology and scientific research. Abstract of papers: *Studia I Materialy Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, (1), (pp. 5–9). [in English].
- Kotsur, V. P.** (2017) Istoriohrafiiia ukrainskoho skarboznnavstva [The historiography of the Ukrainian treasureology]. *Ukrainian Numismatic Annual*. (1) 15–33. doi: 10.31470/2616-6275-2017-1-15-32 [in Ukrainian].
- Kotsur, V.** (2020). Numizmatychnе zibrannia natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav». *Ukrainian Numismatic Annual*, (4), 144–164. doi: 10.31470/2616-6275-2020-4-144-164 [in Ukrainian].
- Kozubovskyi, H. A.** (2016). Do khronolohii karbuвання monet Volodymyra Olherdovycha (1362–1394) [On the coinage chronology of Volodymyr Olgerdovych (1362–1394)]. *Arkheolohiia*, 4, 27, 41. [in Ukrainian].
- Krytsuk, R.** (2019). Denezhno-veshchevoy klad vtoroy poloviny 60-kh godov XVII veka iz okrestnostey derevni Pogost-Zagorodskiy (iz kollektzii Natsional'nogo Istoricheskogo Muzeya Respubliki Belarus', nakhodka 1966 g.) [Monetary hoard of the second half of the 60s of the 17th century from the vicinity of the Pogost-Zagorodsky village (from the collection of the National historic museum of the

- Republic of Belarus, was found in 1966).]. *Ukrainian Numismatic Annual*. (3), 105–113. doi: 10.31470/2616-6275-2019-3-105-113 [in Russian].
- Krytsuk, R.** (2022). «Znykli» skarby: pro problemu zberezhennya skarbiv u pozamuzeynykh orhanizatsiyakh (za materialamy Pins'koho skarbu 1962 r. z fondiv Natsional'noho istorychnoho muzeyu Respubliky Bilorus'). ["Disappeared" treasures: about the problem of preserving treasures in non-museum organizations (based on the materials of the Pinsk treasure of 1962 from the funds of the National Historical Museum of the Republic of Belarus)]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (6), 314–331. doi: 10.31470/2616-6275-2022-6-285-313 [in Ukrainian].
- Kryzhanivs'kyy, A.** (2022). Analiz metrolohichnykh pokaznykiv monet Halyts'koyi Rusi XIV st. na bazi skarbovykh znakhidok [The metrological data analysis of the Galician Rus' coins of XIV century based on the treasures]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (6), 263–273. doi: 10.31470/2616-6275-2022-6-263-273 [in Ukrainian].
- Kuleshov, V. S.** (2012). Karta vostochnoevropeyskikh kladov kuficheskikh monet VIII–IX vv. [Map of Eastern European treasures of Kufic coins of the 8th–9th centuries]. Rus v IX–X vekah: arheologicheskaya panorama. Moscow–Vologda, 387–389. [in Russian].
- Lemberh, Ye., Shostopal, A.** (2020). Monetno-rechovyy skarb pershoi polovyny IX stolittya z Cherkas'koyi oblasti [First half of the IX-th century coin-ware hoard from Cherkasy region]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (4), 58–69. doi: 10.31470/2616-6275-2020-4-58-69 [in Ukrainian].
- Mader, J. R.** (1803–1813). Kritische Beyträge zur Münzkunde des Mittelalters [Critical contributions to medieval coinage]. Prag. [in Germany].
- Machulin, L. I.** (2006). Klady v Khar'kovskoy gubernii [Treasures in the Kharkov province]. Kharkov: Machulin. [in Russian].
- Markov, A.** (1910). Topografiya kladov vostochnyih monet (sasanidskikh i kuficheskikh) [Topography of treasures of oriental coins (Sassanian and Kufic)]. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk. [in Russian].
- Markov, A.** (1896). Inventarnyy katalog musulmanskikh monet Imperatorskogo Ermitazha [Inventory catalog of Muslim coins of the Imperial Hermitage]. St. Petersburg. [in Russian].
- Mielczarek, M.** (2017). Po raz kolejny o «Skarbie» z czernijowa. «skarb pielgrzyma do ziemi świętej». Czy tylko fantazja? [Once more on the «Hoard» from cherniyevo. «The hoard of a pilgrim to the holy land», Or just phantasy?] *Ukrainian Numismatic Annual*, (1), 7–14. doi: 10.31470/2616-6275-2017-1-7-14 [in Poland].
- Mionnet, T. E.** (1806–1813). Description des médailles antiques grecques et romaines, (1-6). Paris. [in Latin].

- Mel'nychuk, O. S.** (Ed.). (2006). Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: V 7 tomakh. [Etymological dictionary of the Ukrainian language: In 7 volumes]. Vol. 5: Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Metelkin, N. V.** (2005) Klady Ukrainy [Treasures of Ukraine]. Kiev: Antika. [in Russian].
- Mochernyy, S. V.** (Ed.) (2005). Ekonomichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Economic encyclopedic dictionary]. L'viv: Svit. Vol. 2.
- Mykulchyk, R., Slobodian, P., Didenko, Ye. and Rak, T.** (2012). Slovnyk-dovidnyk terminolohii muzeinytstva [Dictionary-Directory of terminology of museum science]. Slovo Svit, (15), 104. [in Ukrainian].
- Nadvirnyak, O., Pohorilets', O.** (2021). Skarb antonianiv z Pivdennoho Pobuzhzhya [Hoard of the Antonians from Southern Pobuzhie]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (5), 58–69. doi: 10.31470/2616-6275-2021-5-148-173 [in Ukrainian].
- Nikolayev, M.** (2019). Onomastyka ta prosopohrafiya u vidnovlenni monetnykh monohram (na prykladi Ol'viyi IV st. do n.e.) [Onomastics and prosopography in the restoration of coin monograms (on the example of Olbia IV century BC)]. *Ukrayins'kyy numizmatychnyy shchorichnyk*. (3), 5-27. [in Ukrainian].
- Nikolayev, M.** (2020). Khronolohiya ol'viys'kykh «borysfeniv» [Chronology of the Olvian "Borysthenes"]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (4), 14–42. doi: 10.31470/2616-6275-2020-4-14-42 [in Ukrainian].
- Nikolayev, M.** (2021). Tezavratsiya skarbiv «borysfeniv» na terytoriyi ol'viys'koyi khory: istorychnyy kontekst [Hoarding of the treasures of the "Borysthenes" on the territory of the Olvian choir: historical context]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (5), 59–80. doi: 10.31470/2616-6275-2021-5-59-80 [in Ukrainian].
- Orlyk, V. M.** (2011). Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [To the question of the methodology of researching the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* (18), 59–64. [in Ukrainian].
- Orlyk, V.** (2013a). Informatsiyni potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv) [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. *Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan: problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi* [Archival and source knowledge sciences: problems of interaction at the present stage], 129–133. [in Ukrainian].
- Orlyk, V.** (2013b) *Monety gosudarstva Teytonskogo ordena v Prussii v sostave denezhnykh i denezhno-veshchevykh kladov, naydennykh na territorii Ukrainy* [Coins of the state of the Teutonic Order in Prussia as part of monetary and monetary treasures found on the territory of Ukraine]. *Naukoví zapiski z ukraïns'koï istoriï*: (33), 39–45. [in Russian].

- Orlyk, M.** (2022). Skarb kel't's'kykh monet z kolyshn'oho Vynohradivs'koho rayonu Zakarpat's'koyi oblasti [The hoard of celtic coins from the former Vynogradiv district of Transcarpathian region]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (6), 109–123. doi: /10.31470/2616-6275-2022-6-109-123 [in Ukrainian].
- Orlyk, V. & Mekh, N.** (2022). The hoard of copper coins of the Pontic state of Mithridates Evpator from the Roman district of the Sumy region. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 25, 8–20. <https://doi.org/10.24919/2664-2735.25>
- Orlik, V., Kotsur, V. & Tsyganenko, L.** (2019). Klad ol'viyskikh monet «borisfenov», naydenny v Gorodishchenskom rayone Cherkasskoy oblasti vesnoy 2018 goda [Hoard of Olbian Coins of 'Borysthenes' Type Found at Spring 2018 in the Region of Gorodishche Town, Oblast Cherkassy, Ukraine]. *Acta Archaeologica Lodziensia*, (65). Lodz. 37–48. [in Russian].
- Orlyk, V.** (2022). Antique coins VI–I century BC on the Podillia. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 6, 5–45. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2022-6-5-45> [in Ukrainian].
- Petrushevskiy, F. I.** (1849). *Obschaya metrologiya. Chast pervaya, sodержaschaya opisaniye mer, vesov, monet i vremyaschisleniya nyineshnykh i drevnykh narodov* [General metrology. Part one, containing a description of measures, weights, coins and timekeeping of modern and ancient peoples]. Sankt-Peterburg: v tipografii E. Pratsa. [in Russian].
- Poty'chak, O.** (2017). Znakhidka monet XVIII stolittya z Lytvynivky Vyshhorods'koho rayonu na Kyyivshchyni [A set of coins of the XVII century from Lytvynivka (Vyshorod district, Kyiv region)]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (1), 108–121. doi: 10.31470/2616-6275-2017-1-108-121 [in Ukrainian].
- Poty'chak, O. V.** (2020). Malovidomyy typ nasliduvannya dirkhema z «knyazivs'kym znakom» Volodymyra Ol'herdovycha [The unknown type of dirhem imitation with the «knights sign» of Volodymyr Olgerdovych]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (3), 89-103. doi: 10.31470/2616-6275-2020-4-89-103
- Potin, V. M.** (1992). *Monety. Klady. Kollektzii: Ocherki numizmatiki* [Coins. Treasures. Collections: Essays on Numismatics]. Sankt Peterburg: Iskusstvo-SPb. [in Russian].
- Povorozniuk, K.** (2010). Skarby monet XVI st. z fondiv Khmelnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [Treasures of coins of the XVI century from the collection of the Khmelnytsky Regional Museum]. *Proceedings of the Conference: Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini.* (19), 114–117, Kyiv. [in Ukrainian].
- Rjabcevich', V. N.** (1963) *Monetnye klady XVII i pervoj chetverti XVIII v. Na territorii Chernigovo-Severskoj zemli i Vostochnoj Belorussii* [Coins of the XVII and the

first quarter of the XVIII century. on the territory of the Chernigov-Seversky land and East Belorussia]. Numizmatika i sfragistika. Kiev: Izdatel'stvo Akademii nauk Ukrainskoj SSSR, (Vol. 1). 152-202. [in Russian].

Savyts'ka, A. M. (1983). Skarb [Treasure]. In: M. P. Bazhan (Ed.). Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya: v 12 tomakh. Kyiv: Holov. red. URE. Vol. 10, 215. [in Ukrainian].

Sivers, A. A. (1922). Topografiya kladov s prazhskimi groshami [Topography of treasures with Prague groschen]. Petrograd. [in Russian].

Strashkevich, K. F. (1866). Kladyi, rassmotrennyie v mints-kabinete Universiteta sv. Vladimira s 1838 po 1866 god [Treasures examined in the Mints-office of the University of St. Vladimir from 1838 to 1866]. Universitetskie izvestiya. Kiev. October. [in Russian].

Shataylo, M. (2022). Seredn'ovichna numizmatyka v Ukrayini: istoriya doslidzhennya. [Medieval Numismatics in Ukraine: Research History]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (6), 285–313. doi: 10.31470/2616-6275-2022-6-285-313 [in Ukrainian].

Sustrjetov, A. (2019). Paperovi hroshovi znaky Rosiys'koyi imperiyi na ukrayins'kykh zemlyakh v doreformennyi period: istoriohrafyia XIX – pochatku XX st. Society. Document. Communication. Sotsium. Dokument. Komunikatsiya, (7), 197-215. doi: 10.31470/2518-7600-2019-7-197-215 [in Ukrainian].

Sydorovych, V. (2021). Novi dani pro skarby rym's'kykh monet iz Hrodnens'koyi oblasti Respubliki Bilorus' [New data about the hoards of Roman coins from the Hrodno Region of the Republic of Belarus]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (5), 174–187. doi: 10.31470/2616-6275-2021-5-174-187 [in Ukrainian].

Thompson, M., Mørkholm, O., and Kraay C. M. (Ed.) (1973). An Inventory of Greek Coin Hoards. New York: Published for the International Numismatic Commission by the American Numismatic Society. [in English].

Thompson, M., Mørkholm, O., and Kraay C. M. (Ed.) (1975–2010). Coin Hoards. Vol. 1–10. New York: Published for the International Numismatic Commission by the American Numismatic Society. [in English].

Zrazyuk, Z. (2017). Z istoriyi numizmatychnoyi kolektsiyi Tserkovno-arkheolohichnoho muzeyu pry Kyyivs'kiy dukhovniy akademiyi [From the history of the numismatic collection of the Church-Archaeological museum at the Kyiv theological academy]. *Ukrainian Numismatic Annual*, (1), 132–142. doi: 10.31470/2616-6275-2017-1-132-142 [in Ukrainian].

Zvarich, V. V. (1980). Numizmaticheskij slovar' [Numismatic vocabulary]. L'vov: Vishha Shkola. [in Russian].